

„MA MEGMUTATTÁK NEKÜNK A LÖVÉSZÁRKOKAT”

Krleža naplójának (1914–1921) háborús feljegyzéseiről

Miroslav Krleža (1893–1981), a XX. századi horvát irodalom kiválósága öt tanévet töltött magyarországi katonai nevelőintézetekben: 1908-tól 1911-ig a Pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola növendéke, valamint 1911–1913 között a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia hallgatója volt. A pécsi hadapródiskolából a harmadik osztályt eredményesen, a legjobb tanulók egyikeként befejezve – saját vallomása szerint – „császári ösztöndíjjal” nyert felvételt a Ludovikára. Ez az öt tanévet felölelő időszak szellemi fejlődésében és írói élményvilágának formálódásában is meghatározó lett. Művei tanúsítják: sok esetben az itt megismert életanyagból építkezik regényben, novellában egyaránt. Míg a hadapród évek tanulmányi eredményei biztató katonai pályáívet ígértek, a Ludovikán töltött tanév során fokozatosan elidegenedett a tiszt karriertől. Érdemes megemlíteni: évfolyamtársai közül 1920 után többen a Magyar Királyi Honvédség tábournoki karában jutottak a pálya csúcsára (Náray Antal, Homlok Sándor, Mikófalvy-Mamusich Ferenc, Vukovary-Vukov György). Meggyőződésünk: a magyar tisztképző intézetekben szerzett tudás, általános műveltséganyag (német, francia, magyar nyelvismeret, irodalmi, történelmi, geográfiai, térképészeti, képzőművészeti, zenei tájékozottság) írói munkásságának páratlan alapvetése lett, amely nélkül később kiteljesedő életművének megszületése elképzelhetetlen. Noha a kutatás az életpálya alakulástörténetét sokoldalúan feltárta, a krležológia máig adós például annak a meghasonlásnak tüzetes vizsgálatával, s még inkább a sokszor gyűlölködésbe torkolló, az említett intézményekhez való viszonyulás okainak feltárásával, amely szépírói műveinek jelentős részében tetten érhető, s amely esszéit s értekező prózája egyéb változatait is jellemzi. S akkor még nem szóltunk a magyarságot, egyes magyar politikusokat, a magyar történelmet, sőt a magyar irodalom több képviselőjét is negatív módon bemutató, interpretáló írásainak magyarelles akusztikájáról. Várat magára annak az ellentmondásnak a megvilágítása is, amely gyakran az előbb mondottak ellentpontjaként jelenik meg nála írásban és élő szóban, interjúkban megfogalmazva. Példaként a nyolc évszázados magyar–horvát állami, politikai, hadászati, kulturális szimbiózis fontosságát hangsúlyozó megnyilatkozásaira éppúgy hivatkozhatunk, mint arra az anekdotába illő eseményre, amely szerint egy írószövetségi összejövetelen – meglepetésszerűen – fiatalabb irótársai körében feltette a kérdést: „Tudnak Önök magyarul?” A nemleges válasz reakciója ez volt: „Akkor Önök nem is igazi horvát intellektuelek.” S itt is – érvelésképpen – a nyolc évszázados együttélés tényeire hivatkozott. Elgondolkodtató, hogy halála előtt néhány hónappal e sorok írójától e szavakkal búcsúzott: „Ne fedjed! Csak egy patak (sic!) választ el bennünket, s ezen hidakat kell építenünk.”

Ezúttal 1914–1921 között vezetett naplójának szövegében tallóztunk – azt keresve, hogyan élte meg az egykor magyar honvédtisztnek készülő író a Nagy Háború éveit, s hogyan és mily mértékben tükrözi e szövegvilág – több mint félezer oldalon – viszonyulását a háborúhoz. Azt remélve, hogy szerény adalékkal bár, de hozzájárulhatunk a száz év előtti események jobb megértéséhez.

*

Krlježa naplója, a Régmúlt napok,¹ a korai pályaszakasz műalkotásaként értelmezendő, függetlenül attól, hogy könyvalakban csak 1956-ban látott napvilágot. Közreadását követően mindmáig a kutatói érdeklődés előterében volt, ha nem is oly mértékben, mint a későbbi, már az életmű csúcspontjait jelentő művek esetében tapasztaljuk. Legutóbb érdekes és fontos megfigyeléseket tett közzé a művet interpretáló Stanko Lasić, Viktor Žmegač és Pavao Pavličić. A mű gazdag spektrumát jelezve újabban Sintija Čuljat közölt fontos leírást, mely szerint a napló egy „partikuláris historie de moi-mème” fontos adaléka, amely a szerző „háborús aktualitásokkal” kapcsolatos, naprakész megfigyeléseinek, személyes élményeinek, „költői töredékeknek, prózai és drámai variációknak, epigrammáknak, aforizmáknak... esszéknek és feuilletonoknak, a hazai és külföldi irodalmi alkotások kritikáinak” szövedéke.²

E gazdag és változatos szövegvilág, lévén hogy időbeli kereteit az 1914–1921 közötti évek alkotják, értelemszerűen bőséges, az első világháborúval kapcsolatos reflexiókat is tartalmazza. A Hrvatski bog Mars³ (Mars, a horvát hadisten) és a Galicija⁴ (későbbi címe szerint: U logoru, magyarul: A táborban) című dráma kemény háborúellenessége ismeretében fokozott érdeklődéssel fordulunk a napló háborús tárgyú passzusaihoz. Kíváncsiságunkat egyaránt fokozza az említett művek antimilitarista célzatossága, s még inkább Krlježa pécsi hadapród és pesti ludovikás éveinek szépírói vetülete. Elsősorban a Sprovod u Terezienburgu (Temetés Terézvárott)⁵ című kisregény méretű elbeszélése, s a Zastave (Zászlók)⁶ című regényére gondolunk, de külön figyelmet érdemel az 1953-ból való Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947 (Kirándulás Magyarországra 1947) című írásmű is, amelyben évtizedek múltán is felfokozott indulattal szól egykori kadét- és főleg ludovikás éveiről. Azt pedig a Moj obračun s njima (Leszámolásom velük) című röpiratban fogalmazta meg, milyen szellemi utat járt be a kadét-évek kezdetétől 1913-ig, amikor végleg elszakított magában minden szálat, amely az osztrák tiszti kardbojthoz fűzte: „Én magam, mint Petőfi hatása alatt álló, tizennyolc éves, negyvennyolcas, Kossuth-párti gyerkőc, Petőfi negyvennyolcas eposzának, az Apostolnak csaknem teljesen kész fordításával léptem be a Ludoviceumba. Ez a mű döntő, szinte végzetes fontosságú hatást gyakorolt rám. Az eszmei «egyenesvonalúságnak, vagy egyvonalúságnak» a fogalma, annak az eszmei valaminek a titka, amit az oroszok prjamaja linijának vagy prjamolinejnosztnak hívnak, ez a negyvennyolcas, kossuthi, garibaldista, Bécs-ellenes, osztrákellenes, zavaros ébredése lassanként összeforrt bennem a mi nemzeti romantikánk háború előtti ifjonti kódéval, a Supilo, Mestrovics, Nazor, Piemont nevekkel, mint ennek a Sturm und Drang korszaknak a szimbólumaival. Gyermekként kerültem a kaszárnyába s Bosznia bekebelezésétől (1908) a második Balkán háborúig (1913) öt esztendőt töltöttem benne. Miközben a magyar hadgyakorlatokkal Baranyától Esztergomig és Budától a Tátraig bejártam az országot, a bornyúmban könyveket hordoztam magammal s őrségeken, előőrsi állásokban olvastam, telj sekélyes illúziókkal, amiket a nagy és «intenzív európai kulturális élet

¹ Krlježa 1956a.

² Čuljat 2013. 270. o.

³ Krlježa 1922.

⁴ Krlježa 1934.

⁵ Krlježa 1956b.

⁶ Krlježa 1965a.

ról» tápláltam, Pest szeméttérakodóhelyén, a magyar főurak hajdani feudális országgyűlésének mezején, Rákoson, az akkori császári és királyi gyakorlótéren, a Wekerle-telep és a pesti szemétrakások között, miközben Tolsztojt, Petőfit és Ibsent olvastam, a nemzetközi szolidaritásról és együttműködésről álmodoztam, verseket írtam, s közben eltéptem magamban az utolsó szálakat is, amelyek Ausztriához és az osztrák tisztí kardbojthoz fűztek.”⁷

Más helyen, így a Régmúlt napokban is, több ízben szól Nietzsche tanai iránti ekkori vonzalmáról, ez utóbbi mű lapjain – 1916 március 20-i feljegyzésében – már tudatosan Nietzsche hívének vallja magát – utalva gondolkodásának nietzschei determináltságára: „Mi, Friedrich Nietzsche tanítványai, önállóan gondolkodunk.”⁸ Az is köztudott, hogy miként Petőfi, Ibsen, Strindberg, Arcibasev munkái mellett Nietzsche műveivel is hadapródiskolás, illetve ludovikás éveiben ismerkedett meg. A német gondolkodó recepciójáról a Krleža-művekben a német Frank Lindemann írt megkerülhetetlen könyvet.⁹ Nietzsche, egyáltalán a filozófia iránti érdeklődését tanárai – erről a róla szóló minősítések tanúskodnak – kifogásolták, okkal, mivel az a kötelező tárgyak befogadásának rovására történt. Az 1912–13-as tanévben a Ludovikán például ezt írják róla: „igen tehetséges, élénk felfogású, kevésbé szorgalmas, elvont eszmékkel foglalkozik, kevés reményt nyújt arra, hogy használható katona váljék belőle...”¹⁰ Hasonló véleményt fogalmazott meg róla 1912. február 12-én és 1913. február 14-én Craenenbroeck Edgár vezérkari százados is: „Álmodozó természet, fellengzős. Filozófiával foglalkozik anélkül, hogy e tanulmányból hasznot bírna húzni. Az onnan merített téves felfogásait a többi tárgyba, sőt az életbe is átviszi. Ennélfogva semmit sem produkál, bár elég tehetséges. Nem ide való. Hogy mily keveset foglalkozik a tantárgyakkal, abból is látszik, hogy ittléle alatt a magyarban semmit sem haladt.” 1913. február 14-én: „Jó tehetségű, de semmit sem produkál. Nehéz, nem neki való olvasmányokkal tölti idejét, az olvasottat sem képes megemészteni. Rajongó, ki lelki egyensúlyát máris elvesztette. Nem katonának való.”¹¹

1947-es magyarországi látogatásának emlékeit idéző útirajzában¹² is szól Nietzsche tanainak ifjúkori tanulmányozásáról, megvallja: a német filozófus hatására megváltozott világnézete, s e bölcséleti impressziók sokban hozzájárultak a tisztí pályában való csalódásához, s meghatározták a későbbi pályát oly erőteljesen motiváló monarchiaellenességét.

Már beérkezett szépíróként, már említett, legsikeresebb prózai írásai egyikében (Temetés Terézvárott) kegyetlen transzpozícióban jelenik meg hadapród és ludovikás éveinek élet- és élményanyaga. Magas rangú katonatiszt alakjainak modelljeit találjuk meg a kisregény terjedelmű elbeszélésben, akik tanárai voltak Pécsen vagy Budapesten. Az „ezredlelkész Mándoky” a pécsi hadapródiskola vallástanára volt 1903-tól 1919-ig, draveczki Draveczki Béla százados szintén pécsi tanár, s a „pesti képzőművészeti akadémia magán művésznövendékeként” bemutatott Sztatocsnny Emilé vélhetően Sommerfeld Oszkár hadnagy s Farniok Lajos festőművész.¹³ Az elbeszélésben szereplő „von

⁷ *Hinora* 1962. 798. o. Az eredeti szöveget lásd: *Krleža* 1983. 221. o.

⁸ *Krleža* 1956a. 113. o.

⁹ *Lindemann* 1991.

¹⁰ *Lőkös* 2013. 289. o.

¹¹ *Lőkös* 2013. 290. o.

¹² *Krleža* 1985. 187. o.

¹³ A pécsi tanári karról lásd: *Garay* 1939.

Schwartner Feldmarschalllieutenant öexcellenciája, hadosztály- és állomásparancsnok” valójában századosi rangban a Ludovikán tanított, „von Redl alezrdes” Riedl századosként ugyancsak, miként Döbrentey „lovasszázados” is őrnagyi rangban, s ugyanígy „báró Kemény Rittmeister” „lovaskapitány”.¹⁴ Az alakrajzok olykor a hašeki gúnyt asszociálók, az irónia s a szatíra eszköztárát mozgósító ábrázolások, amelyek – más-más formációban – a Galicija (U logoru) című dráma jeleneteiben is jelen vannak.¹⁵

Mindezek ismeretében azt gondolnánk: egy évvel a Ludovikával való szakítás után, majd a háborús esztendőkből, háborús tárgyú elbeszéléseihez, vagy a Galicija című drámához hasonlóan, a naplójegyzetekben is indulatoktól fűtött passzusokat olvasunk. Az 1918-as, Feljegyzések ezerkilencszáztizennyolcból című írást kivéve, amely a jelek szerint nem későbbi visszaemlékezés – ám későbbi újrasztilizálása nem zárható ki –, feltűnő visszafogottságot mutatnak a vonatkozó naplójegyzetek. A háborús reflexiók tárgyszerűek, higgadtak, meditatív gondolkodást, gyakran rezignáltságot tükröznek.

Krlježa 1914–1918 közötti életrajzáról Stanko Lasić az alábbi fontos eseményeket emeli ki az egész életpályát áttekintő életrajzi munkájában. A szarajevói merényletet s a hadüzenetet követően 1915 decemberéig civilként él Zágrábban, katonai szolgálatot csak 1915 decemberétől teljesít. Behívását követően tartalékos tiszt iskolára vezénylik, 1916. február 12-től viszont már hadapródként századparancsnok, s egy a frontra küldendő egység kiképzésében vesz részt. Áprilisban influenzával, majd TBC gyanújával kórházban van, majd Lovranban lábadozik. Júliusban már frontszolgálatot teljesít Galiciában, ahonét augusztusban betegen tér haza. Az ősz folyamán kivizsgáláson esik át, decemberben viszont ismét fennáll a frontra vezénylés lehetősége. Ez végül elmarad, viszont 1917 januárjától Pozsegán az „Arbejterhilfskompanija” kötelékében teljesít katonai szolgálatot. Májustól októberig Zágrábban a zágrábi parancsnokság fordítói részlegének kötelékében van. Október elejétől 1918. október 29-ig, most már civilként, a háborús rokkantakat segélyező hivatal (Ured za pomoć postradalima u ratu) tisztviselője. Stanko Lasić úgy tudja, ez utóbbi szolgálathoz az írásait kedvelő – egyébként magyarpárti – Josip Šilović orvosprofesszor segítségével került.¹⁶

A felsoroltakat a napló 1914–1918 közötti, háborús vonatkozású feljegyzéseivel egybevetve, igazolni látjuk fentebbi megállapításunkat visszafogottságát illetően, s az alábbiak tárgyilagosságát, olykori rezignáltságot sejtető megnyilvánulásait, illetve filozófiai és művészetelméleti vonatkozású megállapításait.

Feltűnő a hadapród és a ludovikás évekre való utalások gyér volta a naplóban. Azt mondhatjuk: ezek az allúziók kimerülnek három-négy egykori évfolyamtárs (Bontha Géza, Holmok – később Homlok – Sándor, a csak vezetéknevvel szereplő Türr, Zlatko Gall, Milan Arko), egy-egy ludovikás tanár, így például báró Kemény Elemér százados személyének említésével, illetve egy vélhetően pécsi kötődésű, Rekettye nevű főhadnagyéval, akinek nevét nem találjuk ugyan a pécsi hadapródiskola történetében,¹⁷ ám Krlježa szövege pécsi kötődésre utal: „A Minka Színházban. A foyerban Rekettye főhadnagy. Beszélgetés Pécsről és a halottak tömegéről. Ki maradt életben? Rekettyének szívpana-

¹⁴ A ludovikás tanárokról lásd: *Zelmanović* 1987.

¹⁵ Az alakrajzok és a modellek viszonyáról lásd bővebben: *Lőkös* 1984. 229–251. o.

¹⁶ *Lasić* 1982. 113–114. o.

¹⁷ *Garay* 1939.

szaik vannak, Crikvenicában lábadozik.¹⁸ A ludovikás évfolyamtárs, Bontha Géza (Geyza) neve – hősi halála (1914) okán – gyakran felbukkan. Az 1917. február 17-i feljegyzésben a legterjedemesebben, stílusosan a későbbi Krleža-művek elbeszélő modorát idézve: „Bontha Géza elesett, és még hány millió Géza vele együtt? A történelem eltulajdonítja Géza bal kezét, s még annyi ezer mártír jobb lábát és rájuk építi »alapjait«.”¹⁹ Bontháról regényt is tervezett, végül a Temetés Terézvárott főhősének, Ramong Geyzának modellje lesz. Jellemző, hogy a Rekettyével való találkozás során csupán az egykori évfolyamtársak, tanárok „halott tömegéről” esik szó, s az életben maradtakkal kapcsolatos rövid kérdés fogalmazódik meg, nevek említése nélkül („o masi mrtvih”, „tko nije poginuo”).

Meglepően hosszúságú részleteket olvasunk Krleža tartalékos tiszti tanfolyama, századparancsnoki beosztása, szolgálata körülményeiről, valamint betegségéről. E szövegrészek akusztikáját is a mértéktartás jellemzi, bennük nem találunk olyan indulatkitöréseket, mint később a Kirándulás Magyarországra 1947 című könyv lapjain leírtak. Sőt, a tiszti tanfolyam kezdetén nem kevés nosztalgiai szöveg pesti emlékeiről. 1915. december 18-án például ezt jegyzi fel: „Fíršt szakaszvezető úr a géppuskát adja elő. Bolyongok az Osztrák–Magyar Monarchia 1:80 000-es térképén. Prágától Drezdáig nincs mesze. Miért nem utaztam el Németországba? Visegrád alatt: Budapest. Budapesten is sokkal szabadabban élhetnék. Sétálok a budai oldalon, a török fürdő mellett. Ott jó kávéházak vannak, a Strobl parkban, a királyi vár alatt. Szalmafonatú karszékek a teraszokon. Úri élet, akár Abbáziában. Nincs többé csokoládé, se tejszínhab, de ilyen nyomorúságos, mint itt ez a Fíršt szakaszvezető úr a géppuskájával, mégse volna. Nem értem, mire való ez az emberkínzás? Itt maradni jellemtelenség, de hogy menjek el? Az egész megalázó diplomatisztika, kutya sors minden tekintetben, nyilvánosan, intímen, erkölcsileg, testileg. Fojtogat. Elborul az agyam. Ájulás környékez. Faljuk és nyalogatjuk azt a koszos honvéd csajkánkat, de minek? Mindez csúf és méltatlan. S az egész ostobaság a kocsmában végződik, Pokorny-féle ürmös mellett, és Fíršt szakaszvezető úr mellett, aki rendkívül kedveli a Pokorny-féle ürmöst potyán, mint az egyéves önkéntesek figyelmességének jelét (önkéntesek, »ördög bújjon anyátokba, fogtok ti még vért p.«), és csörgeti a nagyarányát, a »két nagyezüstjét meg a két kisezüstjét«, s belőlünk, »egyéves önkéntesekből« –»embert farag«. Ő a tanítónk és nagy példaképünk hősiességből és becsületből.²⁰ Feltehetjük a kérdést: hová lett az 1913-as év ifjú lázadó tisztjelölt bátorsága, lelkesedése, amikor a balkáni hadszíntérre szökött – illegálisan hagyva el Magyar- és Horvátországot, azzal az elhatározással, hogy beáll a szerb hadsereg harcosai közé!?

Az idézett gondolatok kontrasztjaként, a szökés melletti döntés helyett – más helyen már – a kaszárnyai élet viszonyosságait szemléltető alábbi rezignált sorokat olvassuk: „Körülottem ezek a »napos tizedes kötelességeit« tanulják. Mindannyian lótetűk vagyunk a sárban. A sűrű iszap áthatol a trikónkon, meg fogunk fulladni. Ez az iskola, ezek a lámpák a felsőilicai sárban, ez a havas eső, ez a hülye tanterem, ez a Götz százados, ez az idióta oly kísértetiesen hasonlít a budai Szent Veronika téri Meinel fióküzlet kereskedőjére. Az az idióta ott teát és lekvárt árult, ez meg itt szemtelenül csörömpöl a kardjával.

¹⁸ Krleža 1956a. 469. o.

¹⁹ Krleža 1965b. 407. o.

²⁰ Krleža 1965b. 334–335. o.

Egyik is, másik is ugyanaz az erőszakoskodó ostoba embertípus.²¹ S hogy Götz százados „idiotizmusát” tovább árnyalja, néhány bekezdéssel odébb így bővíti a portrét: „Götz úr az ordonáncok szobájában: tigris az egerek között. Ezek az ordonáncok a selejt. Emberek, akiknek jobb kezéről három ujj hiányzik, félszeműek, sérvesek, bárgyúak, nyavalyatörősek, tüdőbajosak – maga a nyomorúság. Cigány cselédnép. És ez a felsőbbrendű ember közöttük a brahman korbáccsal és szablyával, mint valami mészároslegény! Micsoda ricsaj, micsoda pofonok, micsoda üvöltözés! Mindez szégyenteljes.”²²

A háborús, Krajiška utcai kaszárnyai létforma, az áldatlan környezet sem tartja vissza az olvasástól (az olvasmányok: Feuerbach, Wagner önéletrajza, Strindberg), ami olvasmányélményei megfogalmazása mellett a szövegek befogadása nyomán fakadt reflexióinak rögzítésére ösztönzik. S noha még nem érezhette a hadszínterek löporszagát, e hátrországi élmények hatása alatt már hosszabban elmélkedik a háborúról: „A háborúnak csak akkor van értelme, ha löporral, gránátokkal és robbantásokkal megsemmisíti ezt a kaszárnyai gusztustalanságot. A háború mint szél az utcai szemetet sodorja el ezt a strindbergizmust is. A háborúnak csak akkor van értelme, ha átgázol a filiszteri gusztustalanságon, mint egy orrszarvú, mint egy mamut, mint e korszak felfoghatatlan imperatívusza, amely által minden értelem elveszett. Itt egybeolvad a dilúvium a kispolgári ostobaság lírájával, és ebből a hibriditásból hóbertos eszmék születnek. Ez a morál, ezek a vallások, ezek az egyházak, ezek a dogmák, ezek az események mind szemétté váltak a háború alatt. A háború viharoként zúgott át rajtunk és nem lesz nagy kár, ha mind ebből semmi sem marad. Ez a háború, ha a logika szerinti lenne, mindenekelőtt valamennyi püspököt és templomot, a katolicizmust és valamennyi felekezetet elpusztítaná és az egész kereszténységet. Ez a háború, az erőszak és elvadult akarát megjelenéseként, fel akar falni maga körül mindent, az energiának ez a brutális megjelenése emberevők módján akar minden humanista eszményt megsemmisíteni, ez az örület túlzabálja magát bilincsekkel és mint a lengyel mesebeli zavislani medve megdöglik, de az intellektuális csalán és mindenféle gaz (sajnos) túléli ezeket a viharokat. A brutális energia kultusza a sajtóban, ahogy a firkász-egerészölyvek művelik, nevetségesen hat. Ez a háború durva, barbár merénylet a szépség, az olyan szent szépség ellen, amelyet drágakőként, s mint könnyáztatta medalliont – csodálatos idők emlékét őriz a szív, amikor Európában ugyanúgy dúltak a háborúk, mint ma (»Fleurs du mal«). Ez a háború betegség, amely sok merész gondolatot megfojt, de végül e merész gondolatok ezt a háborút is meg fogják fojtani. Ez a háború vizsályt hoz a családokba, milliók tragédiáját okozta, amit senki sem fog megénekelni, de sajnos, ez a háború nem fermentumként, hanem kriminalitásként hat.”²³

A naplót tovább lapozva azt látjuk: a háborús évek előre haladtával szaporodnak az ilyen, a háború értelmetlenségén meditáló sorok. Az egykori ludovikás évfolyamtárs, Bontha Géza halála esztendő múltán is fájó seb nála, 1917 februárjában jegyzi fel a következő sorokat: „Bontha Géza a Baross utca 123. alatt lakott. Illetve az apja. Közvetlenül a halála előtt (már amputálva) levelező lapot küldött, elvesztettem. Sokszor gondolok szegény Gézára. Valóban barátin, tisztán szeretett. Miért mészárolták le ezt az embert... Bontha Géza elesett, és még hány millió Géza vele együtt? A történelem eltulaj-

²¹ Krléža 1956a. 73. o.

²² Krléža 1956a. 78. o.

²³ Krléža 1956a. 84–85. o.

donítja Géza bal kezét, s még annyi ezer mártír jobb lábát, és rájuk építi »alapjait«. Kilótt emberszemekre. Vagonnyi húsrá, Hajónyi húsrá. Flottányi húsrá. Vágóhidnyi húsrá. S a történelem mindebből kolbászt gyúr, és ezzel a kolbással táplálkozik gróf Tisza. Szép kis lakoma. Nekünk meg az a sorsunk, hogy igen bölcs politikusok módjára kutyák legyünk e dőzsölő asztalok alatt.²⁴ Tisza István nevének említése révén a napló, a filozófikus reflexiók mellett aktuálpolitikai irányultságot is mutat. Tisza személyét később is említi a naplóban, az egykorú – és sajnos a történetírásban is hosszú időn át jelenlévő – tévhitet is, háborús bűnösként aposztrofálva a magyar politikust.

A naplóban egyébként több más, a háborús Magyarországról és a magyar viszonyokról szóló bejegyzés is van. 1916 őszén, már a frontról hazatérve, orvosi felülvizsgálat céljából Krleža Pesten tartózkodott. A magyar sajtót szemlézi, a kávéházban ülve figyeli a pesti utca történéseit, s hol egy hadirokkant látványa fakasztotta reflexiót vet papírra, hol meg a magyar–horvát történelmi szimbiózis kérdéseiről elmélkedik. A Pesti Hírlapot olvasva a lappal kapcsolatos korábbi fenntartásait, ellenérzéseit felidézve, annak háborús szemléletű írásai váltanak ki benne indulatos gondolatokat – célozva az 1915–1916-os esztendő galíciai harcaira: „Mindazok után, ami Galiciában történt: Pesti Hírlap. 1912 óta ez a Pesti Hírlap következetesen: disznó. Ha elfogadjuk, hogy ez a fajta pesti hírlap voltaképpen egy orrszarvú, s hogy mindaz, amit ezek a gazemberek cselekszenek, nem tréfadolog, hanem épp ezen a módon szállítják vagonszámra az emberi koponyákat Tisza halál-malmaiba...²⁵

A Neue Freie Pressét lapozva a jelen háború „apokaliptikus örvényéről” (apokaliptička bujica) veti papírra gondolatait: a háborút színjátékként aposztrofálva, azt a tiszti csizmák zsarnoki önkényuralma megtestesülésének tekinti, ami később is oly gyakori motívum lesz majd szépírói alkotásaiban is, mindnekelőtt a Mars, a horvát hadisten című elbeszéléskötet darabjaiban: „A zsarnok (tiszti) csizmák teljes önkényuralma lakkozottan, sarkantyúpengetve, vakon és ostobán kivikszelve vonul át a világon, mint valami roppant Gólem a szegény-zsidók gettó-meséiben. Távlát: a tiszti csizmák legsötétebb abszolutizmusa olyan mértékben fetisizálódik, hogy világszerte templomokat emelnek a tiszti csizmának.²⁶

Pesti tartózkodásának a háborúval kapcsolatos szociológiai látletele is a dolgok, jelenségek meditatív mérlegelésére ösztönzi. Tapasztalataiból a társadalmi lét végtelen dimenzióinak példái sem hiányoznak. 1916 szeptemberében a Britannia Kávéházban a Journal de Genève olvasása közben váratlanul egy árny jelenik meg előtte, mondhatnánk: a háború következményeinek valósága, egy emblematisz alak: „...világoskék trikóban, kabát nélkül, papucsoként viselt kalocsni a lábán, hajadonfött, bal karja könyöktől lefelé hiányzik, a megmaradt csonk úgy lóg, mint valami marcipán szalámi, vagy inkább kenőmájás fehér bélben, véres, hólyagzó, friss sebhelyekkel tarkítva, gyűrött vászonnadrág, alsó ajkán kialudt cigarettavég, úgy bámul a kávéház ablakába, mintha a sírból nézne bennünket, aztán továbbmegy.²⁷

²⁴ Krleža 1965b. 406–407. o.

²⁵ Krleža 1965b. 393. o.

²⁶ Krleža 1965b. 394. o.

²⁷ Krleža 1965b. 346. o.

E komor pillanatkép ellentétéként, de a háború valóságától korántsem független, egy filmszalag pergő kockáit asszociáló leírással a pesti korzó nyüzsgését eleveníti meg – a frontot járt katona látószögéből: „Az Andrassy úton csavargok az alkonyatban, a dologtalan (elegáns) világ tömegét szemlélve és arra gondolok: az ördögbe is, hogy lehet az, hogy ezek a naplopók nincsenek a fronton? Finom pesti cipőkben sétálnak, Medgyaszay slágereket fütyörésznek, egyiptomi cigarettát szívznak, kereskednek; miféle ostoba álm ez, hogy az ember tudatában van, hogy álmodik, és hogy mégis ébren van, hogy az Andrassy úton járkál, hogy agyában valaminő ostoba gondolatok motoszkálnak, hogy veszélyes, félig dezertőr játékot űz, és ámítgatja magát, hogy drámát ír, hogy dialógusokra fülel, hogy valamiféle képzeletbeli személyek életét éli, akik még nem léteznek, akik csak gondolatban vannak jelen, koraszülötteként, homunculusok, fantomok, árnyak egy intellektuális spiritiszta szeánszon, akik csak az első felvonásban jelennek meg a színen, amely sötétben, nordikusan, ibsenien kezdődik, mint valami gyászinduló.”²⁸

E társadalomrajzként értelmezhető szöveg – a szociológiai karakteren túl – árulkodó is: szerzője „félig dezertőr játéknak” minősíti saját, akkori létállapotát. Említettük már: pesti tartózkodásának alkalma orvosi felülvizsgálat, amelynek lehetséges eredménye a front vagy a hadtápszolgálat alternatívája. 1916. szeptember 15-én ezt jegyzi a naplóba: „Ülök a Múzeumkertben, jóbi alázattal, a döntést várva. Még egy szupervizsgálat a hadosztály-parancsnokság részéről, kilenc órákor, s aztán: vagy káder, vagy hadtáp.”²⁹ Tuberkulózis gyanújával kerül haza a frontról, s most a vizsgálat végeredménye: a front helyett a hadtápszolgálat, mégpedig Pozsegán, ahol néhány hónap múltán ismét „beteget jelent”, hogy „ne kelljen utazgatnia az örült... Agram–Batrina vonalon”. Zágrábban a „23/VII helyőrségi kórházban köt ki”, ahol kilenc napos „szigorított vizsgálatok” után – nem lévén „lehetőség” „újabb superalbitrálásra” – „mehet vissza Pozsegára”.³⁰

Még a frontra indulása előtt, tartalékosok századparancsnokaként a háborús háország egy másik, későbbi, már idézett Andrassy úti impresszióitól merőben eltérő szociológiai szegmensével szembesül: a zagorjei horvát parasztság élethelyzetével. A kaszárnán belül a zagorjei identitású parasztemberek csukaszürkébe öltözötten, kívül, a kerítésnél, a frontra indítás előtti búcsúzkodásra várva asszonyaik: „Mit is mondhatnék ezeknek az asszonyoknak, akik a kaszárnya kerítéséhez préselődve, bambán bámulnak be ebbe a mészárszékbe, mint a barmok? Az övéik útra készen állnak, még egy-két néma, búcsúzó pillantás, s az ember négyes sorokban, teljes harci felszereléssel, bornyújában a feleség-sütötte hazaiával indul a halálba. Amaz meg báván és gondolattalanul, égővörös, duzzadt, orbáncos keze fejével csak áll, áll, és nem ért semmit. A mi népünk. Az ember akarhat mindent: felülemelkedni, megvetni, fájni, érteni, dühöngeni, de végül: a veszett eb saját farkát harapja. Mi marad ebből az egészből? Egy néma, fájdmába belebutult, jövődöbeli özvegy torz fintora és tehénszemében néhány csöpp víz. Ez az egész.”³¹

Újabb szociológiai látletként idézhetjük az alábbi sorokat Krléža szkepticizmussal teli gondolkodásának és nyilvánvaló pacifizmusának dokumentumaként a következő naplórészletet, amely korántsem független a már 1913-tól ebbe az irányba mutató világnézeti

²⁸ Krléža 1956a. 217–218. o.

²⁹ Krléža 1965b. 397. o.

³⁰ Krléža 1965b. 409–410. o.

³¹ Krléža 1965b. 336–337. o.

útkeresésétől: „A tetők fölött szürkésvörös köd, kísértetiesen alacsonyan. Az antipatikus felhők foszlányai a tetőket súrolják. Egy pékségből meleg kenyérillat száll. Félmeztelen rabok lapátolják ott a tésztát a kemence tüzes torkába és az egész sáros utcát elárasztja a frissen sült kenyér illata. A pékség előtt nők népes csoportja. Nagymamák, öregaszonyok, úrinők, utcalányok, munkásnők, nagynénik, csitri lánykák, anyák, özvegyek, cseléd lányok, nagylányok, lánytestvérek, szakadt rongyokban, ki kalapban, ki hajadonfőtt, esernyők alatt, s a sötét aszfalt tükre fölött a meleg kenyér illatát szaglásszák arra várva, hogy elkezdődjék a csörömpölés, amikor a kis pékség ajtaját kinyitják, ahová három korhadt falépcsőn lehet feljutni. Egy vénasszony hangosan lármázik, hogy már az utolsó vánkösát is eladta, a henteskései meg nem kellene senkinek! Megvan férje egész henteskés-készlete, akinek Miskolcon mindkét kezét levágták. Isten veled mészárszék!”³²

Krleža e pacifista, a hátországi viszonyokra összpontosuló naplójegyzetei mellett e háborús diárium ama részleteit sem mellőzhetjük, amelyek tartalékos tiszti tanfolyamának idején magatartására, gondolkodására utalnak.

„Ülök a tiszti iskolában, életemben harmadszor, újoncként, falak, rácsok az ablakon, harmonikaszó és egy állandó érzés: szegény” – jegyzi fel 1915. december 4-én „déli 1 órakor” a „kaszárnyában”, behívása után.³³ Néhány nap múltán megjelenik a már fentebb említett Firšt szakaszvezető, Götz kapitány és Tomašević főhadnagy és tisztjelölt társai, akikről lesújtóan, megvetően nyilatkozik: „Körülöttem csupa hülyék. Eszéki svábok, egy szerémségi »Grossgrundbesitzer«, néhány néptanító, egy felső polgári iskolai tanár, néhány érettségiző, egy Guzina és egy Buzina. Egy Latinčić és egy Vlahović. Mindannyian olyan komolyan veszik ezt, mint egy igazi iskolát. Igazi tiszti iskolát.”³⁴

Utolsó mondataiban az egykori hadapródiskolás és ludovikás gondolatai sejlenek: számára – szökés és meghasonlás ide vagy oda – a pécsi és a pesti alma mater a mérték, a jelen formáció csak karikatúrája a tiszti iskolának. E tartalékos tisztjelölt társait nietzschei felsőbbrendűségi tudattal minősítő sorok a Krleža későbbi írásait (szépprózát, esszét, drámát, művelődéstörténeti, művészetelméleti fejtegetéseit) olyannyira jellemző, megfellebbezhetetlennek vélt ítéletalkotás előképei. Ezt alátámasztandó, további példaként december 22-i bejegyzését is idézhetjük: „Ma megmutatták nekünk a lövészárkokat! Hadd lássuk, milyen lesz a sírgödrünk. Soha egy frázisnak sem volt akkora jelentősége, mint napjainkban. Azt mondja valaki: a bacilusok legnagyobb ellensége a Müller-rendszer. Vagyis: az alkohol népünk legnagyobb ellensége. Vagy: kik a mi ellenségeink? Az ellenségeink mindazok, akik nem akarják a békét! Annyira eltompultam, hogy szinte már nem is merek logikusan gondolkodni. Minden tótágast áll. Az egérfogóknak megvan a maguk külön logikájuk. Lehet egy egér a legzseniálisabb, ha egérfogóba kerül, vége.”³⁵ Az egérfogó-szituáció saját helyzetének konstatálása akar lenni.

E kezdeti kaszárnyai létállapot után három hónappal már a kiképző hadapród századparancsnok Krleža veti papírra tapasztalásait, a kaszárnya s a gyakorlótér fakasztotta reflexióit. Szangvinikus típus: másokkal szembeni gyakori lobbánékonysága, majd lecsillapodása, miként élete későbbi szakaszaiban, már most is megmutatkozik, ami per-

³² Krleža 1956a. 281. o.

³³ Krleža 1965b. 333. o.

³⁴ Krleža 1965b. 334. o.

³⁵ Krleža 1965b. 335. o.

sze a szolgálati szabályzat kívánta következetesség rovására megy. A naplófeljegyzések szerint feletteseivel kerüli a konfliktust, legalábbis – és bizonyára voltak ilyenek – hallgat róla, a későbbi, a tavaszi és kora nyári hónapokban pedig a frontra vezénylésig elkerülendő egészségügyi problémával próbál a hadkötelezettség teljesítése elől menekülni. A civilben lap- és folyóiratszerkesztő Milivoj Ivanov Dežman felülvizsgáló katonaoorvosként „svindlernek”, „szimulánsnak” nevezi, aki „olyan egészséges, mint egy hal”, s aki „nem fog tuberkulózisban meghalni, de ha mégis, nem lesz kár érte.”³⁶ Végül két lehetőség között választhat: rekonvaleszcensként meghatározatlan ideig egy sljemei egészségügyi barakk lakója lesz, vagy négyhetes lovrani gyógykezelés „marsrutával” a „Grand Hotel Lovranban”, „erkélyes különszobával”, „hideg-meleg vízzel”. „Emberi gyengeség” – teszi hozzá.³⁷ Döntése mögött ismét befolyásos személy közbenjárását sejtjük.

De nézzük a „hadapród” századparancsnok mentalitását, a szolgálati szabályzatban előírtak, s a kiképzési terv parancsainak teljesítését: „1916. VI. 16., reggel nyolc óra. A gyakorlótéren. Ahogy állnak itt előttem, oly egyformák, mint azok a kis ólomfigurák, melyekre »vaktölténnyel« lövöldözünk. Štok Juraj, Mrzleški Martin, Tijački Mijo, Horvat Joža, Poturiček Jurko, Bekšec Jakob, Bukvić Bartol, Kvatran Tomo, Pajtak és Kvakar, és még vagy kétszáz ilyen Kvakar, én meg vezényelek nekik: indulj! – és amikor elhangzik az a »dulj«, mindegyik lecsapja a jobb lábát paff, paff, paff – és így menetelünk egy emberként paff, paff, paff, egy-kettő, egy-kettő, paff, paff, paff, csak Kvakarnak nincs hallása és nincs ritmusérzéke, és így csak ez az öszvér billeg a sor végén, és aritmikus megjelenésével rontja ezt az összhangzó quadrille-t, amely magában véve nem is volna oly értelmetlen, ha rendeltetésében akár egy szemernyi emberi értéket lehetne fedezni. Mert végül is: csapatokban, menetoszlopokban lépkedni keresztül-kasul ezen a vén planétán, menetelni együtt, barátian mondhatnám faustian, harmonikusan, az egész emberiség egységes ritmusában, az élén járni ezeknek a csapatoknak, amelyek csak mennek, mennek, valami számukra ismeretlen boldog civilizációk felé, ó, hisz ez voltaképpen egyedülálló öröm lehetne! Úgy beleéltem magam az emberiséggel együtt lépő csapat ritmusába, hogy Kvakar esetlenül aritmikus csetlése-botlása teljesen kihozott a sodromból, s lehordtam a sárga földig, mint egy ökröt vagy a legutolsó szamarat. Ugyanabban a pillanatban el is szégyelltem magam ostoba kirohanásomért, hisz végeredményben én magam, úgy ahogy, állok, egész testi mivoltommal (ahogy Hamlet mondaná), egyebet sem teszek, mint e dőre ballada végén, gondolataimmal és evilági létemmel rontom annak történelmi ritmusát. Így aztán oszoltattam a századot, magamhoz intettem Kvakart és megkínáltam egy Memphisszel. Teljesen meg volt zavarodva. Szidás helyett – cigaretta, méghozzá Memphis, sőt kézszorítás, mindenki szeme láttára.”³⁸ A feljegyzése Kvakar honvéd és a „hadapród úr” dialógusával zárul, amelyben a zárszót Kvakar honvéd mondja ki: a „hadapród úr” „olyan csupa szív ember, mint a falat kenyér, ha úgy tetszik. Magával lehet boldogulni.”³⁹

Újabb kaszárnyai pillanatkép, jelenet a százados úr érkezésének leírása, ami némileg már a háborús novellák atmoszféráját előlegezi, ám ezúttal még mellőzve a leírásban a

³⁶ Krlježa 1956a. 201. o.

³⁷ Krlježa 1956a. 210. o.

³⁸ Krlježa 1965b. 347–348. o.

³⁹ Krlježa 1965b. 348. o. (Kiemelés az eredetiben.)

gúny fegyverét. Ez a jelenet is inkább filozofikus megállapításokra serkenti, csendes elhatárolódás a tisztí csizmák megtestesítette „militáns” magatartásformától. „Megérkezett a százados úr, lóháton, lakkozott csizmában. Infanterista lóháton, úgy ül a nyeregben, mint nagyanyám a fiákerban. Inkább humoreszk ez az egész, mint dráma. Nevetni kellene, s gondolataink iróniájával mi mást is tehetnénk, mint hogy keserű-gunyoros motívumokba vezessük le? Íme ez az ökör a lován, lakkozott csizmával! Mennyi, de mennyi energia jut egy-egy pár ilyen tisztí csizmára, hogy szabályszerűen feszüljön a kaptafán, hogy fekete tükör gyanánt csillogjon, hogy olyan legyen, mint egy valódi junker csizma, melyet a tisztiszolgák szentségként emelnek a magasba (s az akadémiai festők erről akadémiai kompozíciókat készítsenek), ezek a minta-csizmadiák kirakataiban feszítő, rózsaszínű villanykörtékkel megvilágított remek lábbelik, bársonnyal bevont emelvényen, mint e fantasztikus kor jelképei.”⁴⁰

A frontra indulás „rémképe” bukkan fel a naplóban 1916. március 31-i dátummal: „Egy nap, kettő, három, húsvét után indulunk, s addig leoldottak kissé a láncról, hogy szabadon bolyonghassunk az országutakon, míg nem jön a távirat: A. O. K. ... Rémkép: utazom a XXI. Menetzászlóaljja a frontra. Hamarosan. Azt mondják, rögtön húsvét után. Húsvét pedig itt van, a küszöbön. Várjuk az A. O. K. táviratot. A dolog komolyra fordult. Meg kell halnom? Ez volna a vég kezdete?”⁴¹ Váratlanul egy 1914-es emlék rémlik fel tudatában: 1914 augusztusában, a mozgósítás első napjaiban a grancsárokkal teli zágrábi főpályaudvar csarnokában a frontra induló „zászlós és költő” Fran Galović alakját pillantotta meg, aki Sziszekre utazott a regimentjéhez, „s Sisakon [Sziszeken] túl, a Drinára, Noćag alá, a halálba”. Most meg ő, a pályatárs kényszerül rövidesen indulni „a Kárpátokon túl, a Dnyeszterre ... a XXI. zászlóaljja”.⁴²

A naplót tovább lapozva azt váránk, hogy hasonlóképpen számol be a harctérre indulásról s a hadszíntéri történekekről, élményeiről, tapasztalásairól is. Ám hiába, az 1916. július 7. és szeptember első hete határolta időszakról egyetlen sor sincs a diáriumban. Szeptember 12-én találunk egy futó utalást, amely szerint a hadszíntérre utazva, parancsnokként fenytéséppen egy katonáját kiköttette lopás vétsége miatt: „... miért kötettem ki Ignac Sovecet azon a kis állomáson, valahol Szolnok és Debrecen között, két-három hónappal ezelőtt? Ignac Sovec csupán logikus volt. Útban a halál felé, szervezett betörőként, őt azért küldték, hogy gyilkoljon és fosztogasson, mit számít hát, hogy útközben úgy gondolta, elemeli valami vénasszony kolbászait, mire való az izgalom egy kis erőszak miatt, amikor ez az egész katonaélet nem egyéb, mint szervezett erőszak.”⁴³ 1917. február 17-én ennél még rövidebb frontallúziót találunk, amely a Zágrábból a hadszíntérig tartó útvonal egyes állomásait nevezi meg a kaszárnya udvarán felhangzó »Vergatterungot« jelző trombitású hatására: „Kaszárnyai trombiták. »Vergatterung« délután kettőkor. Rozsnyó, Kolomija, Delatyn, Munkács, ugyan hol nem hallottam még ezeket az átkozott »Vergatterung«-okat?”⁴⁴ És van még egy futó utalás is 1917. május 22-én „az előző galíciai évre”, amely – írja – épp olyan év – az 1917-es esztendővel együtt –, „mint amilyen ezernyolcszázharminc és ezernyolcszáznegyvennyolc volt, és szinte várják, hogy

⁴⁰ Krleža 1965b. 349. o.

⁴¹ Krleža 1965b. 550–552. o.

⁴² Krleža 1965b. 350–351. o.

⁴³ Krleža 1965b. 396–397. o.

⁴⁴ Krleža 1965b. 405. o.

megjelenjen a ma horvát rapszodosza, aki el tudja énekelni a rabok kísérteti dalát.”⁴⁵ Az 1830 és 1848 közötti párhuzamvonás közvetlen kiváltó oka Friedrich Adler osztrák szociáldemokrata politikus Stürgkh elleni merénylete, aki Krlježa szerint „a jakobinus képlete ennek az ausztriai 1917. esztendőnek” – csak éppen „jakobinus tömegek nem állnak mögötte”.⁴⁶ A „horvát rapszodosz” eljövételének allúziója a tudatában formálódó, részben már papírra vetett háborús novellák ígérete, amit voltaképpen futólag jelez is. Nem kétséges: a készülő elbeszélésgyűjtemény legsikeresebb darabja majd a Horvát rapszódia lesz, amely a galíciai és az azt követő, a pozsegai kaszárnyában töltött hetek-hónapok tapasztalásainak eredménye.⁴⁷ A Mars, a horvát hadisten című kötet felől az újabb és újabb naplójegyzetekre visszatekintve már a Horvát rapszódia expresszív áradású sorainak előképét kell látnunk a napló alábbi részletében: „Itt ülök Klobučar báró kaszárnyájában a császári rabszolgák hordájával, trágyában, bűzben, szalmában, szemétben, vizeletben, és minden csupa tetű és poloska, és minden szalmazsákba urina ivódott, és minden bűzlik, mint halott csecsemő leple, minden rachirikus, kolerás, csontfájós, vérhasos, rühes, bűdös, zsiros, mosdatlan, izzadt, disznómód koszos, s ezek a rapszodikus kapelabatrínai és sisaki vonatok is tele vannak tuberkulózissal, eszelősséggel, éhséggel, a gyerekek varasak, az emberek gorombák, éhesek, ingerültek, mindenki litániákat mormol...”⁴⁸ E sorok 1917. május 22-i dátummal szerepelnek a naplóban, s augusztusban a Savremenik (a Nyugat horvát pendant-ja volt) már közli a horvát expresszionista széppróza remekművét, a Horvát rapszódiát.

Az írói pálya újabb szakasza körvonalazódik az elbeszélés megjelenésével, több jel utal arra is, hogy készülnek Mars, a horvát hadisten további, markánsan háborúellenes, „antimilitarista” szellemű és tartalmú elbeszélései is, közöttük a Baraka pet be (Az V/b barakk), a Bitka kod Bistrice Lesne (A Bisrica Lesna-i csata), a Domobran Jambreč (Jambreč honvéd) vagy a majd magyar nyelvű címet viselő Magyar Királyi Honvéd Novella. Ez utóbbiak dokumentativitását, naturalisztikus és realista elemeket vegyítő karakterét a Horvát rapszódia expresszionista textusa exponálja 1917 augusztusában, amelyben tüdőbajos asszonyt, parasztembert, tengerészt, vézna vén bosnyákot, civileket, diákokat, frontszolgálatos katonákat, félkarú és mülábas hadirokkantakat, részeg katonákat, szifilitikus férfiakat, sömörtől szenvedő gyereklányt, golyvás félkegyelmű fiúgyermeket, népfölkelőket, csendőrt, vasutast, anyákat és özvegyeket, frontra induló férjét sirató fiatalasszonyt mozgat a MÁV háborús viszonyokat tükröző, mocskos, harmadosztályú személykocsijaiban, majd meg vásári komédiás szemfényvesztőket – mindezt polgárpukkasztó stiláris eszközökkel megjelenítve. Ebbe az apokaliptikus közegbe helyezi a „Horvát Géniuszt”, amely szellemként van jelen, a horvát nemzetsors szimbólumaként: „Nem heroikus tekintetű. A vasúti kocsí félhomályában nem látható tisztán. Kíéhezett, csupas, nyomorult, viharok tépázta jelenség, amelyek a feje fölött zúgtak el, e múmiaszerű, fonnyadt bőrű fej felett, melyet – veszedelmes lévén – az elmúlt másfélezer évben többször is levágtak. Testét kalózkodása idejéből származó sebhelyek borítják, amelyeket az Adrián az Anjoukért, majd a Drávan az árpádháziakért s a Habsburgokért véres karddal vívott harcokban szer-

⁴⁵ Krlježa 1965b. 414. o.

⁴⁶ Krlježa 1965b. 415. o.

⁴⁷ Krlježa 1965b. 414. o.

⁴⁸ Krlježa 1965b. 416. o.

zett s a Balkánon és Európában is, az egész földgolyón. S hányszor pusztult amerikai ércbányákban, rabszolgaként, tengerészként, hordárként, elátkozott páriaként, de iratok fölött görnyedő méltóságként is. Mindenütt csupa seb, alvadt vér, megaláztatás, elátkozott sors. Azóta, hogy valamiféle politikai ügy miatt elítélték, rabruhát visel, rajta szám, s e durva darócban úgy néz ki mint egy csontváz. Szeméből tüzes nyilak lövellnek, a hajában drágakővel ékes csillag ragyog, mely sohasem halványul. Meghallva a vasúti kocsiból kiszüremelő részeg kurjongatást és eszement lármát, szellem lévén láthatatlanul, akadály nélkül hatol át a szerelvényen, előre a füsttől bűző, eszeveszett őrzöngöktől hangos harmadosztályú kocsiiig s láthatatlanul leül egy sarokban.⁴⁹ Amit lát: expresszionista vízió szemfényvesztő komédiásokkal, a vonat nyomorult utasaival, a vonat nyomorult vasutasaival, verekedőkkel, s végül meggyalázva, leköpdösve, sebektől borítottan áll a dulakodók között, s egy újabb látomás nyomán a háború szörnyűségei jelennek meg szemei előtt, miközben „feje felett ott ragyog a csillag”: „hősi halottak légioi vonulnak harsogva. Megnyílnak a sirboltok, a holtak feltámadnak, a harangok gyászmisére szólítanak, végeláthatatlan temetési processziók vonszolják magukat a szakadó esőben, asszonyok jajveszékkelnek. – Virágokkal ékes csapatok indulnak rohamra, sebesültek jajgatnak, lángbaborulnak a városok, s hatalmas ágyúdörejttől reng a föld. Hangos sírás közegette processziók – a nép imádkozik, gyertyákat gyújt, utazik a sokaság, a sínek mentén hajsolja magát kiáltozva, keresgélve. Zászlók lengnek, ágyúk dörögnek s folyik a vér. Ó, a véres lázban a nép verőere lüktet. Beteg a nép. Kéklő ereiben bolondul áramlik a vér, meghasad a szíve. A Nép Piros Szíve! Lázban ég, izzik, aztán alámerül a betegség forró tüzébe.”⁵⁰

Az elbeszélések radikális hangvételének párhuzamában a napló még mindig visszafogottabb tónusú – annak ellenére, hogy az orosz forradalom híre már megérinti, s hogy tizenennyolcban már Leninben véli felfedezni a háborús veszteségek, a hősi halottak „egyedüli szószólóját” Európában.⁵¹ E gondolatok persze már sejtetik világnézete baloldali elkötelezettségét, amely életpályája egészének ideológiai úttévesztése lett éppúgy, mint a délszlávok egységének illúziója melletti naív kiállása.

1917 után a napló háborús ferlexióiban két magyar politikusra irányul figyelme: Jászi Oszkára és Tisza Istvánra. Jászit később is a magyar közélet „tehetséges szociológus-képviselőjeként” aposztrofálja, s 1918-ban – kommentár nélkül – a horvát politika akkori közismert képviselőjének, Juraj Demetrovićnak szándékát jegyzi fel naplójában: „Juraj Demetrović azt fejtegeti, hogy új pártot alapít... Egy új, radikálisan baloldali pártot kellene alapítani, mérsékelt szociális programmal, extremitás nélkül, de modernet, Jászi Oszkár példáját követve. Made in Budapest. Kapcsolatba kellene lépni a haladó magyarokkal.”⁵² Más helyen már a Wekerle-kormány „haldoklásáról” ír, s a magyar krízisről, s bár publicistaként a hadi helyzetről közöl napi rendszerességgel információkat, a naplóban elapadnak a háborúval kapcsolatos reflexiók. A Régmúlt napok 1956-os első kiadásában május 23-i dátummal szerepel az utolsó 1918-as bejegyzés, ezt követően viszont egy első fogalmazványában vélhetően egykorú, de véglegessé csak később stilizált

⁴⁹ Krleža 1965b. 411. o.; Krleža 1962.

⁵⁰ Krleža 1962. 415. o.

⁵¹ Krleža 1956a. 477. o.

⁵² Uo.

esszé következik, a már idézett Feljegyzések ezerkilencszáztizennyolcból.⁵³ Ez az írás a Monarchia és Nagy-Magyarország végnapjairól, s két magyar vezető politikus: Wekerle Sándor és Tisza István politikusi működéséről szól, műfaját tekintve pamflet – tele indultal, Bécs- és Budapestellenes kirohanásokkal. A naplójegyzetek alkalmoszerű reflexiói helyett ezúttal tudatosan komponált, szerkezetileg három egységre tagolódó írásművel szembesülünk. A szövegstruktúra középpontját Tisza István kizárólag negatív minősítő jelzőkkel, fejtegetésekkel teli politikai portréja alkotja, amelyet két részre tagolva, Wekerle Sándor politikai szerepének elmarasztaló kitételekkel, gúnyos megjegyzésekkel teli alakrajza fog közre. A triptichonszerű felépítés kétségtelenül formai ötletességre vall, s az érintett problémák (választójogi kérdés, földreform, nemzetiségi kérdés, szociális viszonyok, a Monarchia és a német birodalom viszonya, a háború következményei, a magyar politika Boszniával kapcsolatos aspirációi stb.) fölöttébb naprakész tájékozottságra utalnak, csak hogy mindez erős baloldali elfogultsággal, az antant-politika szellemében s a történelmi Magyarország nemzetiségei vélt súlyos sérelmeinek aspektusából megítélve. Az írás legvitathatóbb eleme a stiláris hangszerelés, az érintett problémák tárgyalásának mikéntje, s főleg a kor magyar politikusainak, közéleti szereplőinek, íróinak, főpapjainak és arisztokratáinak disztingválást mellőző, egységesen negatív bemutatása. Éppen csak illusztrációképpen idézünk néhány jellemző példát. Wekerle Sándor „fantom, örök kancellista”, „szklerotikus-rózsaszínű, őszülő szakállú szolga”, Tisza István „livréss kreatúrája”, „hazárd rutineur”, „a politikai valcerek ... kupleráji zenésze”, „hamiskártyás”, aki, miközben a frontokon tengernyi vér folyt, „dühödt majomként himbálózott” a „politikai menaszéria feje fölött, s arról makogott, hogy az Ármádiának katolikusnak és eucharisztikusnak kell maradnia.”⁵⁴

Tisza a „komor kékvérű kálvinista” „plutokratákkal és izraelitákkal, erdélyi bojárokkal, berlini junkerekkel, a horvát–magyar koalícióval” parolázó politikusként „keveri a kártyát” és „síkraszáll Mittel-Európáért, a németekkel való szövetségért, csak hogy meg hiúsítsa a demokratikus tömegek térhódítását, hogy lehetetlenné tegye a jugoszláv kérdés megoldását, hogy megtegyen mindent, csak meg ne bomoljon a magyar úri parlamentarizmus arisztokratikus status quoja”.⁵⁵

Tisza politikai pályájának igencsak hiányos ismeretére (vagy szándékos torzítására) vall, amikor szociálisan érzéketlen arisztokrataként ábrázolja, aki irtózik az „utca söpredékétől”, a „bűzös proletár csatornaszennyetől”, s „megveti az úgynevezett baloldal összes fecsegőit: Károlyi és Batthyány gróf urakat, a plebejus Buzát, Hollót, Lovászyt, Justhot s a Bunchinger- és Szakasits-féle szociáldemokrata mizériákat”.⁵⁶ A kép magán viseli a horvát ellenzéki sajtó és a magyar és a horvát ellenzéki pártok Tiszával szembeni álláspontját is.

Szándékosan általánosít és valójában torzít, amikor Tisza magánéleti szféráját kívánja bemutatni. A magyar miniszterelnök is – véli Krléža –, miként a magyar arisztokraták mind, angломán, az angol lordokat utánzó, afrikai vadászatok kedvelő mágnás: „A magyar grófok [Tisza István is persze] angломániások, fanatikus majmolói mindannak,

⁵³ Krléža 1956a. 479–487. o. Eredeti címe: Zapis iz godine tisučudevetstotina i osamnaeste. Magyar fordítása: Krléža 1965b. 528–536. o., címe: Feljegyzések ezerkilencszáztizennyolcból.

⁵⁴ Krléža 1965b. 530–531. o.

⁵⁵ Krléža 1965b. 532–533. o.

⁵⁶ Krléža 1965b. 533. o.

ami angol protokoll, agrár-junkerizmus, ötórás tea parasztmód (valójában lordok módján) terítetlen, nemesi ebédlőasztalok csupasz tölgyfalapján felszolgált ebéd, loápolás, redingót és szudáni vagy kenyai oroszánvadászat.⁵⁷

Meglepő, hogy itt nem ismétli meg korábbi, már idézett ítéletét Tisza „háborús felelősségéről”, holott nagyjából e szöveg írásával egy időben, publicisztikájában, súlyos szakakat ír le – a pesti Népszava cikkeinek felhasználásával – a magyar politikus felelősségéről. E szerint „a szerbek elleni ultimátumot” Tisza „koncipiálta” „Ludendorff és Krupp szolgáljaként”, azaz: „Magyarországot átengedte a német katonai pártnak”, s „ezért felelnie kellene”.⁵⁸ Később, de ugyancsak 1918-ban, a Népszavát idézve, még erőteljesebben fogalmaz: „Mikor fogja a nemzet felelősségre vonni... ezt a vörös patkányt?”⁵⁹

Krleža naplójának további, 1918-as keltezésű feljegyzései már a Horvát Nemzeti Tanács megalakulását, s a szerb csapatok zágrábi bevonulását és fogadását követő napokról szólnak.

BIBLIOGRÁFIA

- Garay 1939. *Garay Lajos: A Pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola Története.* Pécs, 1939.
- Hinora 1962. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Összeállította és jegyzetekkel ellátta *Kemény G. Gábor*. Szerk. *Hinora Sándor*. Budapest, 1962.
- Čuljat 2013. *Sintija Čuljat: Oblici isповјednog iskaza Krležinih Davnih dana.* In: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XV. (Ne) pročítani Krleža: od teksta do popularne predodžbe.* Uredili *Cvijeta Pavlović-Vinka Glunčić – Bužančić-Andrea Meyer-Franz*. Split–Zagreb, 2013.
- Krleža 1918a. [*Miroslav Krleža*]: Tisza i rat. Hrvatska riječ, br. 274. 1918.
- Krleža 1918b. [*Miroslav Krleža*]: Tisza je htio ovaj rat. Hrvatska riječ, br. 279. 1918.
- Krleža 1922. *Miroslav Krleža: Hrvatski bog Mars.* Zagreb, 1922.
- Krleža 1956a. *Miroslav Krleža: Davni dani. Zapisi 1914–1921.* Zagreb, 1956.
- Krleža 1956b. *Miroslav Krleža: A Glembay-család.* Ford. *Dudás Kálmán*. Budapest, 1956.
- Krleža 1962. *Miroslav Krleža: Hrvatski bog Mars.* Zagreb, 1962.
- Krleža 1965a. *Miroslav Krleža: Zászlók I–II.* Budapest, 1965.
- Krleža 1965b. *Mioslav Krleža: Versek. Emlékiratok.* Novi Sad, 1965.
- Krleža 1983. *Miroslav Krleža: Moj obračun s njima.* Sarajevo, 1983.
- Krleža 1985. *Miroslav Krleža: Putopisi 2.* Sarajevo, 1985.
- Lasić 1982. *Stanko Lasić: Krleža. Kronologija života i rada.* Zagreb, 1982.
- Lindemann 1991. *Frank Lindemann: Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslav Krležas.* Wiesbaden, 1991.
- Lőkös 1984. *Lőkös István: Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok.* Budapest, 1984.
- Lőkös 2013. *Lőkös István: Od Kaptola do Ludoviceuma. A Kaptoltól a Ludovikáig.* Budapest, 2013.
- Zelmanović 1987. *Dorđe Zelmanović: Kadet Krleža.* Zagreb, 1987.

⁵⁷ Krleža 1965b. 533. o.

⁵⁸ Krleža 1918a. 1. o.

⁵⁹ Krleža 1918b. 4. o.

István Lőkös

“TODAY WE WERE SHOWN THE TRENCHES”

About the war notes in Krleža’s diary (1914–1921)

Summary

Miroslav Krleža, a classic writer of 19th century Croatian literature, attended the Hungarian Royal Honvéd Cadet School in Pécs, then the Hungarian Royal Honvéd Ludovika Academy in 1908–1913. Despite his excellent study results, he got disappointed in the military career already as a Ludovika student. In 1913 he deserted to Serbia, and for this action he was expelled from Ludovika. From 1914 onwards he lived in Zagreb, turning into a Croatian writer of ever-growing fame.

He served on the Galician front as a reserve warrant officer in 1916, then he served in the hinterland. The disenchanted former officer-to-be looked at the war from the viewpoint of a pacifist thinker, regarding the war senseless and antihuman. He published his wartime experiences with an anti-war, anti-military criticism in the book of short stories *Hrvatski bog Mars* (Mars, The Croatian War of God) in 1922. (In 1941 the Zagreb commander of the Ustaše State had the book publicly burned.) Krleža’s diary of 1914–1921 is not without criticism either. The author of the paper examines the war-related parts of his diary *Davni dani. Zapisi 1914–1921* (Bygone Days. Notes 1914–1921), which was published only in 1956. The diary entries represent the refusal of war and militarism, but on the other hand they give, unlike the radicalism of the short stories, a meditative, sometimes resigned interpretation of war.

István Lőkös

„HEUTE WURDEN UNS DIE SCHÜTZENGRÄBEN GEZEIGT.“

Über die Kriegsaufzeichnungen des Tagebuches von Krleža (1914–1921)

Resümee

Miroslav Krleža, ein klassischer Vertreter der kroatischen Literatur des 20. Jahrhunderts, war zunächst Schüler der Ungarischen Königlichen Honved-Kadettenschule in Pécs (Fünfkirchen) und dann zwischen 1908 und 1913 Student der Königlich-Ungarischen Ludovika-Akademie. Trotz seiner hervorragenden Studienergebnisse wurde er – bereits als Student der Ludovika-Akademie – von der Soldatenlaufbahn enttäuscht. Im Jahr 1913 flüchtete er nach Serbien und wurde deshalb aus der Akademie ausgeschlossen. Ab 1914 lebte er als immer erfolgreicherer kroatischer Schriftsteller in Zagreb.

Im Jahr 1916 leistete er als Fähnrich der Reserve an der galizischen Front, später im Hinterland Dienst. Den Krieg beobachtete der enttäuschte ehemalige Offiziersanwärter bereits mit dem Weltbild eines pazifistischen Intellektuellen und hielt ihn für sinnlos und antihuman. Seine Kriegserlebnisse schrieb er in der Novellensammlung *Hrvatski bog Mars* (Der kroatische Gott Mars. Kriegsnovellen) nieder (1922), die eine Antikriegs- und Antimilitär-Kritik beinhaltet. (Der Band wurde im Jahr 1941 vom Stadtkommandanten der Ustascha in Zagreb öffentlich verbrannt.) Auch sein zwischen 1914 und 1921 geführtes Tagebuch entbehrt nicht der Antikriegshaltung. Der Verfasser der Studie untersucht die den Krieg behandelnden Auszüge des erst im Jahr 1956 veröffentlichten Tagebuches *Davni dani. Zapisi 1914–1921* [Längst vergangene Tage. Aufzeichnungen 1914–1921]. Diese Tagebucheinträge weisen einerseits den Krieg und den k. u. k. Militarismus ab, andererseits stellen sie eine meditative, teilweise resignierte Auslegung des Krieges dar, der vom Radikalismus der Novellen abweicht.

István Lőkös

« AUJOURD'HUI, ON NOUS A MONTRÉ LES TRANCHÉES ».

Sur les notes de guerre du journal intime de Krleža (1914–1921)

Résumé

Grande figure de la littérature croate du 20e siècle, Miroslav Krleža fut l'élève de l'École militaire préparatoire royale hongroise de Pécs puis l'étudiant de l'Académie militaire royale hongroise Ludovika entre 1908 et 1913. Malgré ses résultats scolaires excellents, la carrière militaire le déçoit déjà pendant ses études. En 1913, il s'enfuit en Serbie, ce qui lui vaut l'exclusion de Ludovika. À partir de 1914, il vit à Zagreb où il connaît un succès grandissant comme écrivain croate.

En 1916, il sert comme adjudant réserviste sur le front de Galicie, puis dans l'arrière-pays. Désabusé, cet ancien élève d'école d'officiers devenu un intellectuel pacifiste considère que la guerre est absurde et inhumaine. Son recueil de récits de guerre *Hrvatski bog Mars* (Mars dieu croate) (1922) contient des écrits critiques anti-militaristes. (En 1941, le commandant de la ville de Zagreb de l'État oustachi a ordonné l'autodafé de l'œuvre.) Le journal intime tenu par Krleža entre 1914 et 1921 exprime également des idées contre la guerre. L'auteur de l'étude examine les extraits relatifs à la guerre de ce journal intitulé *Davni dani. Zapisi 1914–1921* (Jours d'antan. Notes 1914–1921) qui ne fut publié qu'en 1956. Certaines notes refusent violemment la guerre et le militarisme impérial et royal, alors que d'autres donnent une interprétation méditative et parfois résignée de la guerre.

Иштван Лёкеш

« СЕГОДНЯ НАМ ПОКАЗАЛИ ТРАНШЕИ »

О военных записях дневника Крлежа (1914–1921)

Резюме

Мирослав Крлежа классик хорватской литературы XX. века был студентом Венгерского Королевского Военного Камер Юнкерного Училища в городе Печ, после этого обучался в Венгерской Королевской Академии Обороны им. Людовика с 1908 по 1913 годы. Несмотря на его отличные учебные результаты – уже став Людовиканцем – он разочаровался в солдатско-офицерской карьере. В 1913 году он сбежал в Сербию, и, в результате чего, его исключили из Людовики. С 1914 года он жил в Загребе в качестве более успешного хорватского писателя.

В 1916 году он служил запасным прапорщиком на галицком фронте, а потом в тылу. Разочарованный, бывший кандидат в офицеры, он уже смотрел на войну с пацифистским мировоззрением интеллектуалов, считая войну бессмысленной, безчеловечной. Он написал о своих военных впечатлениях в томе рассказов с названием *Hrvatski bog Mars* (Марс, бог войны в Хорватии) (в 1922-ом году), с антивоенной, антимилитарной критикой. (Этот том был публично сожжен в 1941 году комендантом города Загреб государства усташ). Его дневник, который он вёл между 1914 и 1921 годами, также не лишен антивоенности. Автор трактата рассматривает детали дневника связанные с войной, опубликованного только в 1956 году под названием *Davni dani. Zapisi 1914–1921* (Давно минувшие дни. Записи 1914–1921 гг.). Эти записки дневника с одной стороны являются отказом от войны и от имперского и королевского милитаризма, с другой стороны медитативной интерпретацией войны, отличающейся от радикализма рассказов.